

Joó András*

A NAGYHATALMI DIPLOMÁCIA TÖRTÉNETE ÉS A JELENKOR PÁRHUZAMAI

Visszatekintés a XX. század első éveire és mindarra, ami az akkori eseményekből következett

Napjainkban nem kevés cikk és elemzés lát napvilágot egy hosszú távú stabilitást, békét és biztonságot nyújtó világrendről. Ezekben az írásokban a *multipolaritás*, *unipolaritás*, sőt a sajtóságos *nonpoláris* terminus is gyakran nyer említést, miközben történelmi példák felidézésével találkozhatunk a nemzetközi kapcsolatok realista elméleti iskolájának érvrendszere mellett vagy éppen annak cáfolatára. Gyakran csak az első hangzatos formájukban igazán meggyőzőek azok a történelmi párhuzamok, amelyeket a teoretikusok elméleti fejtegetéseikben, illetve a politikusok átfogó érvrendszerükben felállítanak. A részleteket felszínre hozó, mélyebb történelmi elemzés próbáját azonban már nem mindig állják ki. A realista iskola reprezentánsai számára nagy jelentőségűek voltak azok a történelmi tanulságok, amelyeket egyrészt az első világháborúból, másrészt a háborút eredményező és a XIX. századra még jellemző magas szintű diplomáciai kultúra hanyatlását hozó korszakból s az ebből következő negatívumokból vonhattak le (Romsics, 2008: 104–116). Henry Kissinger 1957-ben így fogalmazott a történelmi múlt tanulságainak politikai hasznosításával kapcsolatban: „a fizika esetében a siker a döntő jelentőségű kísérleti eljárás megválasztásától függ, a nemzetközi kapcsolatok területén a mértekadó történelmi periódust kell kiválasztani a sikerhez”, és „előbb történésznek kell lenni” ahhoz, hogy a múltból a megfelelő tanulságokat levonhassuk (Kissinger, 1957: 330–331, idézi: Haine, 2003/1). Nixon amerikai elnök, aki mellett Kissinger mint nemzetbiztonsági főtanácsadó, majd később mint külügyminiszter is működött, 1972 januárjában a következőképp fogalmazott (ahogy azt a *Time* magazin idézte): „Emlékeznünk kell a világtörténelem egyetlen olyan időszakára, amidőn a béke hosszú ideig fennállt, vagyis amikor adott volt a hatalmi egyensúly. A háború veszedelme akkor fenyeget, ha egy nemzet mérhetetlen erőfölényre tesz szert potenciális versenytársával szemben.” (Idézi: Haine, 2003/2.) Nixon igen egyértelműen utalt az 1914 előtti európai rendszer jellegzetességeire. Az elnök érvelését azonban a *Foreign Affairs* egyik cikke már kritikával illette, benne az „elavultságot” mutató hagyományos gondolkodásmódot ostromozva, s a címében felidézte Kissinger ismert és sokat emlegetett könyvét (*A World Restored: Metternich, Castlereagh...*).¹

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ *Ld.: Haine, 2003/2, 7. sz. jegyzet hivatkozása: Foreign Affairs, 50. évf., 4. sz., p. 647, pp. 618–643.*

A történeti analógiák alapján nehéz az aktuális politikára érvényes következtetéseket levonni, mivel 1945 után a nagyhatalmi politika alapvető eszközei és a vele járó veszélyek sem lehettek ugyanazok, mint a hosszú XIX. század végén. Nyilvánvaló a potenciális konfliktusok kockázatának meghatározódása is, emiatt – élve itt Raymond Aron megfogalmazásával – a nagyhatalmak fokozottan törekednek arra, hogy a korábban háborús eszközökkel kikényszerített diadalaikat „békés győzelmekkel” (*victoire pacifique*) váltsák fel, vagy a stratégiai szempontból limitált, minőségi célokat megjelölő, célirányos hadviselést alkalmazzák, amelyekkel elkerülhetik a nagy áldozatokat követelő totális háborúkat (Aron, 1996: 88–89). Az atomfegyverek korának beköszöntével, a kétpólusú világregend évtizedei során az említett választások és eszközök váltak mérvadókká, a korábbi nyílt és általános vagy totális konfrontációk helyébe lépve.

***

Felmerülhet a kérdés, hogy az 1989 óta eltelt évek nem hozhatják-e vissza egy már letűnt világhatalmi elrendeződés jellemző vonásait, és az így felemelkedő újabb multipoláris rendszer milyen mértékben emlékeztet majd a régre. Charles Krauthammer, a *Washington Post* és a *New Republic* kommentátora, akit a *Financial Times* 2006 májusában a „legbefolyásosabb” amerikai publicistaként jelölt meg, a hidegháború korszakának elmúltával, és röviddel a Szovjetunió felbomlása előtt a *Foreign Affairs* hasábjain elemző cikket közölt az egypólusú világhatalmi rendszer történelmi pillanatáról. Ezt a cikket Richard N. Haass, a kiemelkedő befolyással rendelkező *Council on Foreign Relations* elnöke a közelmúltban idézte ugyancsak a *Foreign Affairs*-ben az Egyesült Államok világméretű dominanciájának alkonyáról és a jövő kilátásairól elmélkedve:

„Nem kétséges, hogy a multipolaritás idővel elérkezik. Nagyjából egy generáción belül lesznek nagyhatalmak, amelyek egyenrangúak az Egyesült Államokkal, és a világ, szerkezeti felépítését tekintve, az első világháború előtti korszakhoz fog hasonlítani.” (Haass, 2008: 48.)

Haass könnyed és lakonikus mondatban szögezhetette le az idézetet követően, hogy mindez egyáltalán nem következett be. Ma már valóban meg is állapíthatjuk, hogy a történelem nem sokban ismételte meg önmagát, és a történelmi múlt hatalmi relációjában definiálható „többpólusú” rendszer modellje aligha vagy csupán igen nagy óvatosság mellett alkalmazható a jelenkor megértésében. A világháború előtt és alatt ugyanis a teljes nagyhatalmi viszonyrendszer átalakult, ráadásul történelmi mércével mérve szokatlan gyorsasággal és nagyon látványosan. Azok az okok ugyanakkor, amelyek az első világháborúhoz vezettek, egyúttal később a XX. század egészének válságjelenségei mögött is végighúzódtak, kiindulópontjaként a meghatározó politikai, ideológiai és gazdasági problémáknak. Az első világháborút megelőző hatalmi konstelláció azonban valójában csak tisztán elméleti síkon mutathat hasonlóságot azzal, ami esetleg a XXI. század évtizedeit jellemezheti majd. Az egykor fennállt többpólusú rendszer jellege és működése alapot adhat az erőltetett párhuzamokra akár a jellel, akár a prognosztizált jövővel.

Jóllehet száz évvel előttünk is számos változás észlelhető volt már, a kabinet-diplomácia hosszú ideig működött még a XIX. század logikája szerint. Mégis sok új alapelv lépett a hatalmi egyensúly régebbi princípiumának helyébe is. Az 1914 nyarára kialakult helyzet másfél évtizeddel korábban még nehezen volt elképzelhető. Berlinben 1903 elején komolyan el tudták gondolni azt is, hogy például a régtől fogva megbízhatónak tekintett szövetséges Ausztria–Magyarország akár egy németellenes koalícióhoz csatlakozhat. (Kořalka, 1993: 115.) A XX. század elejének fejleményeit természetesen az is befolyásolta, hogy a kulcsfontosságú helye-

ken tevékenykedő diplomaták és a befolyásos államférfiak milyen álláspontra helyezkedtek. Az eredeti szemléletű elemzéseket nyújtó népszerű brit történész A. J. P. Taylor megfogalmazása szerint a diplomaták szavait a „struktúrák határozták meg”, így a hármas, illetve a francia–orosz szövetség, majd pedig a francia–brit megegyezést követően 1907-re létrejövő hármas antant által kialakított keretek. Az 1914 előtti világot viszont még a hagyományos birodalmak és monarchiák alakították, a hatalmi blokkok belőlük jöttek létre, jóval rugalmasabb keretek között, mint az a későbbi történelmi helyzetekben, a két világháború között, vagy a hidegháborús korszak ideológiai béklyói mellett elképzelhető volt. A tárgyalások, alkuk és a belőlük következő esetleges radikális átrendeződés, a gyökeres diplomáciai fordulat lehetősége folyamatosan jelen voltak (Aron, 1996: 20–21). Ráadásul e jellegzetességek is az első világháborút közvetlenül megelőző két évtizedet jellemezték jobban. Taylor szerint pedig, ha esély lett volna arra, hogy a bismarcki rendszer valamiképp még jó darabig kihúzza, akkor napjainkban sokkal kevesebb munka jutna a diplomáciatörténet kutatóinak (Taylor, 1999).

Nem állíthatjuk ma sem, hogy az első világháborút okozó problémák, de még inkább a belőle fakadó újabb nézeteltérések, akár mostanra, a XXI. század elejére, nyugvópontra jutottak volna. A szupranacionális szinten gyakorolható ellenőrzés, szabályozás jelenthet megoldást. A nemzetek feletti és a globális kormányzás (*global governance*), vagyis egy ún. „világkormány” hiányában a globális problémák kezelésére és a folyamatok lehetőség szerinti irányítására tett átfogó kísérletek összességének a gondolata csupán a hidegháború utáni korszakban nyerhetett igazán jelentős teret. A „*global governance*” eszméje, ha éppenséggel nem is az elnevezés maga, jelen volt már száz esztendővel ezelőtt. Mindemellett az állami szereplőkön túlmutatóan a nemzetek feletti szabályozás intézményi lehetőségei és módszerei még közel sem teljeseztek ki. Bizonyos intézményesült politikai formát öltött nemzetközi szervezetek csak a két világháború között, de még inkább 1945 után alakultak ki, a magángazdaság és a pénzügyi szféra viszont megtalálta a maga lehetőségeit és a számára szükséges nemzetközi szabályozásnak a szűkebben vett területeken érvényesíthető formáit. Mindenekelőtt az 1933-ban béke Nobel-díjban részesült Norman Angell² írásaiban nyert összegző bemutatást mindaz, ami a XIX. század végének kezdeti, bár annál lendületesebb „globalizációjának” hatásairól elmondható volt. Különösen nagy figyelmet kapott később a *Grand Illusion* című műve, amelyben Angell azt fejtegette, hogy az európai államok gazdasági egymásrautaltsága már olyan fokra jutott, hogy közöttük egy háborús összecsapás lényegében hiábavaló, sőt valóságos önpusztítás. A történelem eseményei elméletét ugyan nem igazolták, mégis művének 1910-es, majd 1913-as kiadásában leírtakat méltatlanul, elsősorban a nemzetközi politika realista megközelítésének megfelelően úgy vonultatták be a köztudatba, mint a naiv békeillúziók negatív példáját vagy mint a kölcsönös függőség révén teremthető biztonság egyik kétséges megalapozottságú elméleti fejtegetését.

***

A hatalmi politika, miközben a nemzeti érzések által jócskán túlfűtött sajtó és közvélemény nyomásának egyre gyakrabban engedelmessé vált, nem hagyhatta figyelmen kívül a gazdasági racionalitás diktálta lépések szükségességét sem. Így például a híres bagdadi vasút építése körüli ellentétek eltérő interpretációt nyertek, aszerint, hogy a kabinetek politikai mérlegelésük során a nemzeti érzéseket és biztonsági aggodalmakat korbácsoló sajtó vagy éppen, jóval hidegebb fejjel, a pénzügyi racionalitás felől közelítették a kérdéshez. A németek folyamatosan

² Sir Ralph Norman Angell Lane (1872–1967), béke Nobel-díjas brit író, publicista, 1929–31: a Munkáspárt parlamenti képviselője.

próbálkoztak azzal, hogy a vasút „nemzetközivé” tételét elérjék, azaz ne maradjanak magukra a tetemes költségek finanszírozásával, Anglia és Oroszország gyanakvásától egyszerre kísérve. Miközben a politikai ellentétek súlyosbodtak, a *Foreign Office* azt mérlegelte, hogy Németország mellett Nagy-Britanniának is gyümölcsöző lehetne részt vennie a koncesszióban (Monger, 1963: 122–123). A kompromisszumkészség nem hiányzott német részéről sem, az ügyekkel közvetlenül megbízott személyek pedig fontosnak tartották az építkezés sikere szempontjából, hogy ne tegyenek olyan lépéseket, amelyek felkelthetik „India urainak bizalmatlanságát” (Bülow, 1930/31: I. 572). A végeredmény végső soron mégis az lett, hogy Anglia és a cári birodalom – a német szándékokkal épp ellentétesen – közelebb került egymáshoz, az orosz fővárosban ugyanis a bagdadi vasutat olyan beruházásnak tekintették, amelynek Oroszországra nézve stratégiai szempontból kizárólag kedvezőtlen hatásai lehetnek. A XX. század modern Németországának a *Weltpolitik* és az „új kurzus” diktálta politikája nem mehetett már a Bismarck szorgalmazta politika medrében, aki szerint nemhogy Törökország, a Közel-Kelet vagy épp Bagdad, de még a jóval közelebb fekvő Balkán sem érte meg „egyetlen pomerániai gránátos csontjait” sem (idézi: Nation, 2003: 18).

Az alapelvek tekintetében a bécsi kongresszustól kezdődően működő európai rendszer fundamentuma a nagy hatalmi törekvések tudatos visszafogása volt, ez azonban nem valamiféle rendelkezése vagy későbbi eredménye volt az 1815-ben zárult kongresszusnak, majd az azt követő száz esztendőnek, hanem – a XIX. században kedveltté vált terminussal élve – adódott a „korszellemből”, amely viszont elsősorban a napóleoni küzdelmek negyed évszázada során uralkodó háborús állapotoknak, majd pedig Európa ideológiai harcainak a függvényében értelmezhető. Legalább három, 1914-ig meghatározó nagy hatalom egyetértése állt fenn, mégpedig a konzervatív, monarchikus hatalmaké a nemzetközi rend és bizonyos alapvető ideológiai elvek (monarchikus elv szemben a népszuverenitással) vonatkozásában, de ugyanúgy a hatalmi egyensúly kérdéseit illetően is. Ez nyújtott stabilitást és ez gyakorolt mérséklő hatást. A három imperátor (az osztrák és német császárság, valamint a Bizánc örökségét képviselni kívánó cár) relációja az 1900-as évek elejéig állandó, viszonylag kiszámítható alapsémát adott. Ennek a hatalmi háromszögnek a gyenge – mégis igen jól kezelhető – pontja Bécs és Szentpétervár viszonya volt a krími háború óta. A világháborúért, és annak minden következményéért tulajdonképpen nem igazságos kizárólag a „korhadó monarchiák” elavult szemléletét okolni, minthogy 1914-ben nagyon is modern háború tört ki. Az elaggott monarchikus külpolitika inkább fékező hatást gyakorolt, semmint hogy siettetten volna az eseményeket. Az uralkodók korábban aligha megkérdőjelezhető külpolitikai előjogai a XX. század elején elhalványultak, a hivatali gépezet prominensei és a sajtó, valamint belőle és az új pángermán vagy pánszláv ideológiai áramlatokból táplálkozó indulatok legalább akkora hullámokat voltak képesek fölkorbácsolni, mint hajdan az uralkodói becsvágy. A jelentős politikai döntésekhez az uralkodók már gyakran inkább a szekundáns szerepében segédkeztek, annak ellenére, hogy jogkörük jóval többet is megengedett volna. II. Vilmos például 1909-től – a személyének feltűnősége és provokatív megnyilvánulásai ellenére is – többnyire háttérbe húzódott a német hatalomgyakorlás szövevényes útvesztőiben, míg az idős Ferenc József a balkáni háborúk idején aggódva kérdezgette külügyminiszterét: „ugye jó politikát folytatunk” (Röhl, 2002: 116–121, 140, ill. Szápáry, 1931). Ha mégis aktívan és közvetlenül érvényesült az uralkodói befolyás, akkor az a dinasztikus kapcsolatok alapján történt gyakran, szem elől tévesztve a nemzetek törekvéseit és érdekeit. A stabilitás alapját, és egyúttal a nemzetközi válsághelyzetek kezelésének, elsimításának lehetőségét elsősorban a monarchikus szolidaritás garantálta és a békét emellett az egyensúlyi elv csak jobban biztosította; az itt említett két hatás mindegyike megkopott és megrendült azonban a XX. század elején, mégpedig gyorsan és látványosan. Az egyensúly nem csupán az erők kiegyenlítettségéből származott, hanem a döntő fontosságú szereplők egymással rokon világgé-

pén alapult, amikor pedig a közös nevezőt jelentő világszemlélet háttérbe szorult, és újabb szereplők is megjelentek, a „koncert” már nem működött, a hasadás hirtelen teljessé vált egy adott nagyhatalmi konstelláció mellett. Ez a konstelláció (ti. Németország az egyik oldalon és a hármasság a másikon) nem tekinthető azonban olyan történelmi „szükségyszerűségnek”, mint amelyről szóló fejtegetésekkel a sokszor elnagyolt szemléletű áttekintő történelemkönyvek vagy épp a tankönyvek lapjain általában találkozni lehet.

***

A nemzetközi rendszer megrázkódtatásokkal teli átalakulásának kezdete mindemellett egyáltalán nem a véletlen műve, és természetesen a háborús krízis ideje és a földrajzi helye sem. Száz évvel előtte, a bécsi kongresszuson (elsősorban Metternich és Talleyrand) rakták le a rendszer alapjait. Az osztrák császárvárosban létrejött egy szűkebb nagyhatalmi klub is, a később is továbbélő klasszikus *pentarchia* képében, amelynek valamennyi tagja kapott valamit (a leginkább céljainak megfelelően talán Anglia). A kialakított status quo ellen a legtöbb kihívást hosszú ideig az egyik legkonzervatívabb erő, Oroszország intézte mégis. Poroszország, majd a később örökébe lépő egységes Németország (hasonlóan a megkésettlen felzárkózni törekedő olaszokhoz) jó darabig inkább a maga nagyhatalmi emancipációját szerette volna kiharcolni, amiképp akkoriban szokás volt mondani, egy „helyet a nap alatt”. Otto Hintze a császárság és a weimari időszak jelentős német történésze ezzel kapcsolatosan a következőket írta 1916-ban:

„Az volt a szándékunk, hogy lépésről lépésre fejlődjünk békés versengésben Angliával, amíg az elmúlt idők nagyhatalma egy nap arra kényszerült volna, hogy minket a világpolitikában egyenrangú társnak ismerjen el. Anglia még mindig messze áll attól, hogy effajta egyenrangúsággal tüntesse ki a kontinentális hatalmakat, és az, hogy Németország nem volt hajlandó a tengerek feletti kizárólagos angol szupremáciát elfogadni, bizonyosan a fő oka volt annak, hogy a szigetország hadba lépett...”
(idézi: Joll, 1985: 118).

Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai elitje ezenközben egy nagyformátumú államférfi fellépését várta, ahogyan gyakran fogalmaztak: egy „új Bismarckot”, aki képes összefogni a gyengülő dualista állam erőit, hogy népeit ne csupán a dinasztia iránti lojalitás kösse egybe, hanem a külpolitikai téren elért sikerek is, és így a Monarchia ismét az elsőrangú nagyhatalmak sorába emelkedhessen. Ez azonban korántsem Bismarck XIX. századi szerepe volt, aki számára a hagyományos dinasztiaik egyike szolgált eszközül modern nemzetállami keretek megteremtéséhez, miközben nem bontotta le teljesen a régi történelmi struktúrákat sem. A protestáns észak élenjáró dinasztikus államként Poroszország sikert sikerre halmozott, így könnyed, ügyes diplomáciájával, és a kor legmodernebb hadseregének segítségével, igen meggyőzőnek tűnhetett azok számára is, akik egyébiránt nem lelkesedtek Bismarck konzervatív autokratizmusáért. Ami viszont a Monarchiát illeti, jóval bonyolultabb feladat volt a nacionalizmus újabb történelmi hullámait kivédeni, vagy talán valamiképp meg is lovagolni az új idők áramlatait. Ilyen irányú őszinte optimizmus viszont csak ritkán mutatkozott. A cseh–német nagybirtokos arisztokrácia egyik kiemelkedő képviselője (Thun-Salm gróf³) a jövő kilátásait illetően kerekén kijelentette, hogy: „Ausztriában még egy optimista is öngyilkosságot követ el” (Wank, 1988: 299–300). A pesszimizmusnak ez a válfaja azonban egyáltalán nem a realpolitikuskoknak

³ Joseph Oswald Graf von Thun-Hohenstein-Salm-Reiferscheidt (1849–1913), osztrák-cseh nagybirtokos, politikus, a birodalmon belül a cseh és német érdekek egyeztetésére és reformokra törekedett.

a legrosszabb forgatókönyvvel is számoló józan pesszimizmusát, hanem a korszaknak megfelelő jövőkép hiányát mutatta. Bécsben kevesen érezték, hogy befolyásolhatják a történelem menetét. A nemzeti önállósulási törekvések sokáig burkolóztak homályba abban a vonatkozásban, hogy a megfogalmazott elképzelések milyen konkrét változtatásokban is öltének majd testet Európa térképén. Nem volt az sem kizárható, hogy a tradicionális keretek között lehetőség adódhat még a virulens nemzeti törekvések mederbe terelésére is (pl. ausztroszlavizmus). Tulajdonképp egyetlen évtized leforgása alatt alakult át az a környezet, amelyhez a zömükben arisztokrata vezetők és diplomaták a XIX. század során hozzászórtak. A nagyhatalmak európai koncertje lassan végnapjaihoz ért, a korábbi értékrend pedig szintén gyökeres átalakulásnak nézett elébe. Az új értékek alapját a nemzeteszme és a tömegekre gyakorolható befolyás határozta meg. A világháború előestéjén olyan mérvű megosztottság alakult ki, amely a korábban megszokott mozgásteret nem biztosította. A XIX. század elegáns diplomáciai játszmái sem működtek már, sőt a várt hatások ellenkezőjét eredményezték, a kockázatok pedig a tömeghad-seregek és a fejlett haditechnika megjelenésével jócskán megnövekedtek.

A XIX. század végének Angliájától viszont távol állt még a birodalmi hanyatlás érzete, a brit világbirodalomtól nagyon idegen gondolat volt mindaz, ami Ausztria-Magyarország számára kézzelfoghatóan is jelen volt. A Monarchia természetesen európai és csupán regionális súllyal bíró szereplő volt, a britek viszont az első globális méretű világhatalom megszervezői. Arnold Toynbee, a hírneves brit történész gyermekként nézte végig a Viktória királynő hatvanéves gyémántjubiläumára szervezett pompás londoni megemlékezéseket. Ekkor úgy tűnt, hogy a történelem elérte volna végpontját és maradéktalan kiteljesedését, így a királynőt ünneplő büszke alattvalóknak vélhetően nem kell többé törődniük azzal a „kellemetlen valamivel” sem, amit történelemnek szokás nevezni, s ami csupán „másokkal szokott megéssni” (Zakaria, 2008: 18). Nyilván ilyen és hasonló gondolatok ébredtek akkoriban számos politikusban és tudósban is, akárcsak egy jóval későbbi történelmi fordulópont alkalmával sokakban, az 1989-es „csodálatos esztendő” (*annus mirabilis*) utáni időszak bizakodó légkörében főképp az Egyesült Államokban és Európában. Emiatt válhatott bestsellerré Francis Fukuyama könyve a 90-es években.

***

A nemzetközi politika amerikai teoretikusai elsősorban az új korszakok reményeit és jövőképét meghatározó „globális világértelmezések” hívei, ezáltal is örömezt kalandoznak inkább az absztrakt elméletiség szféráiba. A történész viszont szívesebben vizsgálja a politika és a diplomácia „szürke hétköznapijait”, és a lassan összeállítható eseménytörténet mozaikkockái alapján jóval óvatosabban tér csak az általánosságok szintjére. A nemzetközi politika történetében a két szemlélet gyakran ötvöződik, amiként az elméleteket alkotó politológus, közgazdász vagy történész a gyakorlati politika háttérében, sőt olykor az élvonalában is megjelenik – amiként például történész-politikusként Henry Kissinger. A kollektív történelmi tudat mindenesetre előbb vagy utóbb szembesülni kényszerül a túlzott magabiztosság múltó pillanatait beárnyékoló eseményekkel, az egyén pedig a változásokból eredő következményekkel. A brit birodalom felbomlott, és a világban immáron az anyaország polgárai (nem pedig alattvalói) találhatnak új szerepet maguknak, hasznosítva mindazt, amit a történelmi múltból lehetségesnek bizonyult meg- illetve átmenteniük a maguk számára. Természetesen a nagyhatalmi státusz többet jelent egy ünnepi pillanatban érzett dicsőségénél és az illúzióknál, vannak kézzelfogható alapjai, mérhető adatai, illetve külsőségei. Mindezek az alapvető pillérek a katonai vagy gazdasági erőttől a nemzetközi presztízsig, az eszközöket illetően pedig a hatalom és erő alkalmazásától a befolyásig és a hatásos *soft power* pozíciók kiépítéséig terjednek. Ugyancsak az említett tényezők mutatják meg, hogy mely hatalom képes tartósan birodalmat építeni, hegemon szerepre szert tenni, valamint akár regionális szinten, akár globális szinten egy valós „új világrend”

megteremtése során érvényesíteni elképzeléseit. A XX. század elejének voltak jelentős biztonsági, szociális és gazdasági jellegű kihívásai, mindemellett általános politikai kihívások éppúgy jelentkeztek, birodalmak és a nemzetek számára egyaránt.

A régi világ 1918-as teljes összeomlása után már igen nehézkes volt valamit is restaurálni annak korábbi jótéteményeiből, amelyek miatt Keynes például gazdasági szempontból valóságos Eldorádóként tekintett az 1914 előtti állapotokra (Andréani, 2001: 555). A *Foreign Affairs* hasábjain 2008 júliusában a népszerű nemzetközi politikai szakértő és publicista Fareed Zakaria⁴ hosszabb tanulmányban elemezte, kimondottan az elmúlt másfél évszázad történetének kontextusában, az amerikai nagyhatalom lehetőségeit és jövőjét. Zakaria szinte az egész szövegben párhuzamot állított fel a múlt globális hatalma, Nagy-Britannia és a jelenben ugyanezzel a szereppel rendelkező Amerikai Egyesült Államok között. 1914 előtt a nagyhatalmak inkább léptek a geopolitikai szemlélet által diktált útra, ahelyett, hogy követték volna az úgynevezett „geo-ökonómia” racionálisabb parancsait. A világtörténelem első igazi és modern globális hatalmának stabilitását leginkább az ökonómiai problémák ásták alá. A brit hatalom mégis viszonylagos ügyességgel manőverezett még a hanyatlás lejtőjén is, többek között azért, mert a kulturális és nyelvi befolyását sikerrel megőrizhette és ezzel biztosíthatta a számára szükséges *soft power* eszközöket. Időben belátta egyes gyengeségeit is, és olyan hatalom számára engedte csak át korábban féltve őrzött pozícióit, amelytől több méltányosságot vagy nagyvonalúságot számíthatott, mint adott esetben más, korábbi vetélytársaktól. Az USA, bár a történelmi példa tanulságos lehet számára, a hatalmi eszköztárat illetően ma és még jó néhány esztendőn át kiemelkedően erős hatalom maradhat, ennek minden előnyével. Pozícióit ezen felül még erősítheti is, főképp, ha felismeri, hogy a *soft power* alkalmazása gyümölcsözőbb lesz számára, mint az, ha elsődlegesen katonai fölényével él, de még ez utóbbit is könnyebben teheti, gazdaságilag kisebb kockázatok mellett, mint teheték azt a századelő nagyhatalmai vagy birodalmai (Zakaria, 2008: 18–36).

***

A hagyományos birodalmak megroppanása és szétesése a két világháború következménye. A történelmi események a nemzetközi rendet szabályozó erőket és a modernizáció lehetőségeit illetően is kérdéseket vetettek fel. Az első világháború ebben a tekintetben igazán döntő világtörténelmi cezúra, amely maga után vont a nemzetközi kapcsolatokban stabilitást nyújtó XIX. századi, olykor lovagias elveken nyugvó *ancien régime* eltűnését. A nemzetek számára a teljes függetlenség adta lehetőségek azonban korlátokká is lettek egyúttal, főleg a kisebb nemzetállamok számára, miközben az univerzalitás és a kohézió igénye sem tűnt el. Korábban a hosszú birodalmi létezés záloga egyfajta sajátos egyensúly volt az egység és a különbözőség viszonyában, ezt az egyébként nemzeti szempontból korántsem egységes újabb állami keretek vagy a valóságos nemzeti többséget is nélkülöző új kvázi-nemzetállamok alig biztosították, miközben kisebb méreteik mellett állapotaik nagyon is emlékeztettek a nem sokkal korábban letűnt birodalmak belső viszonyaira. A felbomlott nagyhatalmi szisztéma helyébe nem léptek a versailles-i békecsinálók megfontolásai és szándékai ellenére sem a bécsi kongresszus utáni száz esztendő európai „nagy koncertjéhez” hasonló szabályozó mechanizmusok, mindeközben jelentősen megnőtt az önálló államok száma, amelyek féltve óvták frissen elnyert szuverenitásukat. Leginkább azonban az új ideológiai áramlatok és politikai rendszerek feltűnése akadá-

⁴ Fareed Rafiq Zakaria (1964), indiai származású, az USA-ban élő publicista. A *Forbes* magazin online rangsora szerint a világpolitika és külkapcsolatok témájának a médiában általánosan elismert szakértőjeként megjelenő Zakaria az egyik legnagyobb hatású, liberális nézeteket képviselő közéleti személyiségnek tekinthető.

lyozta, hogy a morális, kulturális, jogi és gazdaságpolitikai elvek, értékek olyan nagyjából elfogadott rendje uralkodjon, mint 1914 előtt. Ezt kellene különösképpen szem előtt tartanunk történelmi analógiák és párhuzamok értékelésekor.

Maga az 1918 után kiépült békerendszer a hagyományos politikai realizmus apostolai által jelentősen méltatott egyensúlyi premisszák alapjain épült ki. Ez lehet az egyik kézenfekvő magyarázata annak, hogy a húszas évek egy rövidebb időszakától eltekintve a rendszer hiányosságainak és buktatóinak békés kiküszöbölésére alkotott, a kollektív biztonság megteremtését célzó tervek kudarcot vallottak. 1927-ben Aristide Briand kezdeményezése (Briand-terv) említendő itt például, amely páneurópai regionális uniót javasolt a Népszövetség égisze alatt (Bóka, 2005: 396). Igazából a mértékadó európai politikusok közül ő értette meg a rendszer alapvető problémáit és a hagyományos egyensúlypolitika jelentős veszélyeit az új történelmi körülmények között. Norman Angell egy megjegyzése csatlakoztatható ide a harcosan nacionalista nemzetállami gondolatot képviselő francia politikusoknak, illetőleg a tőlük eltérően, a tágabb európai dimenziókban gondolkodó Briandnak az összehasonlítása alapján. Az előbbieket egy személyben megtestesítő Raymond Poincaré „mindent tudott” már Angell szerint a nemzetközi politikáról, de „semmit” belőle valójában „nem értett meg”, miközben Briand kevesebb aktív politikai tapasztalat birtokában is „mindent megértett” (Andréani, 2001: 556).

Az államférfiak, lehetnek bár mégolyan jelentős műveltségűek, a történelmi múltat érintő mélyebb ismeretek birtokában sem mindig mérik fel kellőképp az újabb és újabb válságos helyzetek egyedi kihívásait. Többnyire a történelem korábbi példáihoz és saját tapasztalataikhoz lehetséges csupán fordulniuk. A történelmi analógiák hasznosításának problémáit a francia történész Marc Bloch így fogalmazta meg:

„...a jelen megértésére való képtelenség szükségszerűen fakad a múlt ismeretének hiányából, egyúttal azonban nem kevésbé hiábavaló fárastanunk magunkat a múlt megértésével, amennyiben semmit sem tudunk a jelenről...” (Idézi: Haine, 2003/1.)

Ami a birodalmak eleinte lassú, majd később összeomlászerű fragmentációját illeti, az egyben az újjászületés lehetőségeit is magában hordozta, vagy éppen a birodalmi terjeszkedés hagyományos módjai folytatódtak csak, s eközben mellőzték – némi képmutatással – a birodalom vagy gyarmat kifejezést, mint például az ottomán török birodalom közel-keleti és balkáni területein folyó osztozkodás esetében. A nagyhatalmi intervenció később egyre gyakrabban vette fel a jótékony válságkezelő, humanitárius segítségnyújtó szerepet, miközben mindezt reálpolitikai érdekekkel kötötte össze (Bridge, 1972: 260). A legutóbbi két évtized során a Balkánon lezajlott események szinte azt mutatták, hogy nagyjából egy évszázad leforgása után sem mutatkozik nagyon sok újdonság a nap alatt. Bosznia vagy Koszovó esetében is a külső beavatkozás kínált megoldást, de egyúttal – különösen az utóbbi – nagyhatalmi ellentéteket is felszínre hozott, melyek kétségtelenül emlékeztettek az első világháború előtti balkáni politikában tapasztalhatóakra (Soutu, 2000: 853).

Talán mégis remélhető azért, hogy a XX. század eseményeiből levont tanulságok mégsem Hegel sokat idézett mondását fogják igazolni, amely szerint a történelem egyik legfőbb tanulsága, hogy „a népek és kormányok” belőle „semmit sem tanultak”, és „még csak nem is cselekedtek soha az szerint, ami egyáltalán következhetett” a történelmi eseményekből. Miközben a dimenziók jelentősen változnak, úgy tűnik, a globális rendszer iránti igény mellett is megmaradt a birodalmi eszmeiségből és gondolatvilágból sok minden, az analógiák és párhuzamok szintjén mindenképp. A fejtegetésünk során érintett birodalmi gondolat, ha nem is nevezik mindig néven, elvontabb formában meglepő túlélési képességről tett, és tulajdonképpen még ma is tesz tanúbizonyságot. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a szabadság és az egyébiránt sokszor relatív értelmezést nyerő igazságosság érvényre jutása nem jár együtt szük-

ségképp a biztonság és rend általánosan óhajtott megvalósulásával. Max Boot⁵ hadtörténész, az amerikai neokonzervatív eszmeiség egyik leghatározottabb publicistája szerint az Egyesült Államoknak nyíltan és bátran kellene egy jó értelemben vett birodalomépítést folytatnia, vállalva magát a „birodalom” elnevezést is (Boot, 2001). A birodalmi eszme azért találhatott, és még találhat is visszhangra, mert magában hordozza a kohézió és univerzalitás magasztos színben megjelenő gondolatait. Jean-Marie Guéhenno⁶, az ENSZ békefenntartó műveletekért felelős korábbi főtitkárhelyettese egyik ismert művében úgy fogalmazott, hogy rövidesen „új birodalom születésének” nézünk elébe, amelynek azonban nem lesz már császári uralkodója, imperátora. A sajátos „birodalom” szerinte meghatározott fővárossal sem rendelkezik majd, hanem a béke és nyugalom kereteit adó szabályok, elvek és normák jelenthetik a „birodalomként” definiált „univerzális köztársaságnak” a tartópilléreit (Guéhenno, 1993: 71–72. idézi: Defarges: 641). Mindezek további illusztrálására újabb történeti példákkal vethetnénk ugyan egybe jelenkorunkat, de befejezésül inkább elégedjünk meg Winston Churchill számos szellemes *bon mot*-ja közül egygel. Jövönk szempontjából nagyon méltóak a figyelemre az 1943 szeptemberében a Harvardon elhangzott szavak, melyek szerint „a jövő birodalmi az értelem birodalmi” lesznek.⁷

Felhasznált irodalom

Andréani, Gilles (2001): *Gouvernance globale: origines d'une idée*. Politique étrangère, 66. évf., 3. sz., 549–568.

Aron, Raymond (1996): *Une histoire du vingtième siècle: Anthologie*. Szerk.: Christian Bachelier, Villeneuve-d'Ascq, Plon.

Bóka Éva (2005): *Auer Pál európai föderalizmusa*. In: Egry Gábor és Feitl István (szerk.): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Boot, Max (2001): *The Case for American Empire: The most realistic response to terrorism is for America to embrace its imperial role*. The Weekly Standard, 7. évf., 5. sz. <http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/000/318qpvmc.asp> (Letöltés időpontja: 2010. január 21.)

Bridge, Francis R. (1972): *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria–Hungary. 1866–1914*. London, Boston. Routledge & Kegan Paul.

Defarges, Philippe Moreau (2000): *Un siècle d'avatars impériaux*. Politique étrangère, 65. évf., 3. sz., 631–643.

Guéhenno, Jean-Marie (1993): *La fin de la démocratie*. Paris, Flammarion.

⁵ Max Boot (1969) neves amerikai sajtóorgánumok cikkeinek szerzője, lapszerkesztő, pl. *Christian Science Monitor, The Wall Street Journal, Los Angeles Times, New York Times*.

⁶ Jean-Marie Guéhenno (1949) francia diplomata, védelmi szakértő, elemző.

⁷ "The empires of the future are the empires of the mind." *Ld.*: The Oxford Dictionary of Quotations. 4th ed., A. Partington (ed.). Oxford, New York, Oxford University Press, 1992, p. 202.

Haass, Richard N. (2008): *The Age of Nonpolarity*. Foreign Affairs, 87. évf., 3. sz., 44–56.

Haine, Jean-Yves (2003/1–3): *Diplomacy: la cliopolitique selon Henry Kissinger. Partie 1*. Cultures & Conflits, 19–20. sz., 1995, 141–178. <http://conflits.revues.org/index886.html>. (Letöltés időpontja: 2010. január 17.); *Partie 2, Partie 3*. <http://conflits.revues.org/index888.html>. (Hivatk. Haine, 2003/2) ill. <http://conflits.revues.org/index890.html> (Hivatk. Haine, 2003/3)

Joll, James (1985): *The Origins of the First World War*. London, New York, Longman.

Kissinger, Henry (1957): *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822*. Boston, Houghton Mifflin.

Kořalka, Jiří (1993): *Deutschland und die Habsburgermonarchie 1848–1918*. In: A. Wandruszka – P. Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. VI. kötet: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. II. részkötet. Wien. Vrlg. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1–158.

Monger, G. (1963): *The End of Isolation. British Foreign Policy 1900–1907*. London, Edinburgh, Párizs, T. Nelson.

Nation, Craig R. (2003): *War in the Balkans, 1991–2002*. University Press of the Pacific/US Army War College: Strategic Studies Institute. <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?pubID=123>. (Letöltés időpontja: 2010. január 19.)

Romsics Gergely (2008): *Classical Realist Interpretations of the First World War*. Foreign Policy Review, 1. évf., 104–116.

Röhl, John C. G. (2002): *Kaiser, Hof und Staat: Wilhelm II. und die deutsche Politik*. Verlag C. H. Beck.

Soutou, Georges-Henri (2000): *La Première Guerre mondiale : une rupture dans l'évolution de l'ordre européen*. Politique étrangère, 65.évf., 3.sz., 841–853.

Szápáry, Friedrich Graf (1931): *Aus den Krisenjahren 1908 bis 1913*. In: Eduard Ritter von Steinitz (szerk.): *Erinnerungen an Franz Joseph I, Kaiser von Österreich, Apostolischer König von Ungarn*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik. Ld.: *The World War One Document Archive*; http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Aus_den_Krisenjahren (Letöltés időpontja: 2010. január 19.)

Taylor, A. J. P. (1999): *Európa tündöklése és bukása*. Budapest, Scolar.

Wank, Solomon (1988): *Pessimism in the Austrian Establishment at the Turn of the Century*. In: Uő. (szerk.): *The Mirror of History: Essays in Honor of Fritz Fellner*. Santa Barbara, ABC–CLIO Press, 295–314.

Zakaria, Fareed (2008): *The Future of American Power: How America Can Survive the Rise of the Rest*. Foreign Affairs, 87. évf., 3. sz., 18–43.